

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 069.4/5 (4)

ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕНЕСАНСНІ КОЛЕКЦІЇ НАТУРАЛІЙ ЯК ІСТОРИЧНА ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ ПРИРОДНИЧИХ МУЗЕЇВ

Оксана Червоненко

Національний науково-природничий музей НАН України
Україна, 01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 15
e-mail:entomo@ukr.net

У Європі процес становлення музею як соціокультурного інституту починається в одну з найвеличніших епох європейської історії – епоху Відродження.

Відновлене гуманістами шанобливе ставлення до античного мистецтва та природи викликало почуття глибокої поваги людини того часу та змінило її світосприйняття. Мистецтво тепер сприймалося не тільки як предмет естетичної насолоди, а й як джерело знань. До бажання збирати та зберігати класичний мистецький спадок додалося прагнення мати у своїх колекціях дивовижні натуралії – предмети природничого походження.

З другої половини XIV ст. розпочався розквіт духовного життя західноєвропейського суспільства. Більшість істориків, орієнтуючись на розвиток передових країн Європи, вважають XV ст. останнім сторіччям Середньовіччя, а деякі дослідники навіть пропонували концепцію «Довгого Середньовіччя» (IV-XIX ст.) [1]. Насправді сучасна територія Європи у той час характеризувалася нерівномірністю й асинхронністю історичного розвитку не тільки між окремими країнами, а й у межах однієї країни, та навіть регіону. Вже у XIII-XIV ст. Франція, Італія, Німеччина стають лідерами культурного та наукового життя Західної Європи. Тут розвиваються культурні тенденції, що були сформовані попереднім сторіччям. В інші країни Європи нові тенденції пробивалися поступово, продовжуючи співіснування із старими культурними традиціями. У масових уявленнях, цілком зав'язаних на релігію, особливе місце займали магія, чаклунство, розквіт яких припадає на кінець Середньовіччя. Свідомість

особистості того часу являла собою суміш раціоналізму та містицизму [2].

Розвиток знань у XIV-XV ст. суттєво вплинув на уявлення людей про світ і місце людини у ньому, піднесення рівня природничих інтересів в епоху Ренесанса призвів до народження справжньої науки. У цей період зменшується вплив церкви на суспільство, латинь перестає бути єдиною універсальною мовою спілкування. Ідейною базою для єднання європейської культури стає гуманізм [3].

Традиційно вважається, що саме в Європі зародилася цікавість до дослідного знання. З кінця XII ст. з грецьких оригіналів, а не з арабських копій, починають перекладати Платона й Аристотеля. Виявляється особлива увага до творів природничого характеру, медичних, астрономічних. З часом в Оксфордському університеті почали перекладатися та коментуватися природознавчі трактати давньогрецьких та арабських вчених. Накопичуються та розширюються знання у медицині, хімії, біології, мінералогії й інших дисциплінах. Розвивається «описове природознавство». Створюються багаточисельні бестіарії (книги про тварин), лапідарії (книги про камені та метали), фізіології (наставлення з природознавства). Університети набирають сили та перетворюються у центри інтелектуального життя. Університетські рухи стають потужною рушійною силою Західної Європи. Цікавість до дослідного знання перетворюється у жагу до досягнення взаємозв'язку природи та людини, що у результаті призводить до утворення нової європейської науки та стає підґрунтям для прогресивного перевороту, яким стало Відродження.

Якщо сфера мистецтва була у значній мірі дзеркалом суспільних змін, то збирання предметів натурального походження відбивало бурхливий розвиток науки. Потужний імпульс розвитку колекціонування натуралій був наданий Великими географічними відкриттями XV-XVI ст., завдяки яким європейці отримали можливість познайомитись з невідомими до тої пори світами Африки, Америки, Південно-Східної Азії. Екзотичні птахи та рослини, пір'я та яйця, плоди, мушлі, шкіра невідомих раніше тварин стали утворювати колекції рідкісних натуралій, які згодом обернулися на предмет комерції. Колекціонери збирали зразки екзотичної флори та фауни, передусім такі, що вражали своєю формою або забарвленням. Модний одяг того часу обов'язково мав бути прикрашений пір'ям, прикрасами з кістки з майстерним різьбленням, гудзиками з перламутру або напівдорогоцінних каменів, інтер'єр мешкання заможних людей прикрашали предмети природничого походження. Набуття натураліями вартісної цінності призвело до виникнення спеціальних агентів, що займалися їх перекупкою та продажем.

Формування природничо-історичних збірок відбувається у Франції, Швейцарії, Німеччині, Швеції, але батьківщиною європейського колекціонування натуралій дослідники вважають Італію, де вже у XV ст. правителі та патриції багатьох італійських міст почали збирати не лише предмети мистецтва, а й натуралії [4; 5; 6; 7]. Інтереси аптекарів спонукали надходження до Європи заморської лікувальної сировини, що, у свою чергу, потребувала вдосконалення методів її збереження й обробки. У XVI ст. італійські аптекарі займали провідне місце в облаштуванні колекцій, а кількість колекцій натуралій сягнула 250 та постійно збільшувалась [8]. Колекції почали збирати не тільки аптекарі, а й лікарі, юристи, буржуа середнього достатку, колекції створювались при дворах світських і духовних правителів, при університетах, академіях, наукових товариствах [9]. Вважають, що саме кабінети при університетах стали прообразами класичних природничих музеїв [4].

З часом виникають нові, незвичні для середньовіччя, організаційні форми спілкування однодумців для обміну ідеями й об'єднання зусиль у вивченні певних галузей науки та мистецтва. Спочатку вони мали вигляд зібрань антикварів – поціновувачів, знавців і колекціонерів антикварних предметів, пізніше трансформувалися в інші форми: клуби, товариства, кафе, салони [6].

Як відомо, музейний принцип виявляється у прагненні вилучити з оточуючого середовища предмети для їх збереження й він не залежить від того, чи існують для цього спеціальні організації або установи, що цим займаються, чи ні [10]. У середні віки християнські храми та монастирі частково виконували функції публічних виставок рідкісних речей, переважно художньо виконаних церковних предметів (реліквій і релікварієв, хрестів, скульптурних зображень, книг Святого Письма) [2].

Найстаріше документоване відоме систематичне приватне зібрання належало синам французького короля Іоанна II Доброго з династії Валуа, де зберігались престижні предмети періоду пізнього середньовіччя. Старший син Іоана II Карл V (1364-1380) мав у скарбниці дев'ятсот рукописних книг з кольоровими ілюстраціями, двадцять картин на релігійні теми, двісті килимів, хрести, статуї, християнські реліквії, дзвони, сервізи, канделябри та магічні предмети – перші натуралії – камені, що допомагають у хворобах, а також дорогоцінні та напівдорогоцінні камені [6]. Колекції братів Карла V – герцогів Людовика Анжуйського, Філіпа Сміливого Бургундського та Жана Беррійського – носили перехідний від середньовічного до ренесансного характер. У них зберігались «ілюміновані» (ілюстровані) книги з обкладинками з дорогоцінних каменів, персні, англійські та флорентійські вишивки, коштовні тканини з Венеції та Кіпру, золотий посуд і також «натуралії» – ріг міфічного однорога й яйце страуса [11; 12].

Колекції того часу характеризувалися не тільки тим, що являли собою зібрання предметів, а й тим, що були відповідним чином представлені для огляду і становились носіями певного гуманістичного та наукового змісту.

Нове колекціонування поступово починає набувати певної спеціалізації.

У XVI ст. отримали розвиток мінералогія, ботаніка, зоологія (Георг Бауер (Агрикола), Конрад Геснер, Андреа Чезальпіно, Гійом Ронделе, П'єр Белон, Уліссе Альдрованді), які в епоху Відродження були на стадії набуття фактів. Велику роль у прогресі цих наук відіграли спеціалізовані колекції натуралій.

Нова форма зібрань предметів, що втратили утилітарне значення, отримала назву «музей» лише згодом. Спочатку приміщення для зберігання та представлення предметів мали різні назви.

У всьому різноманітті термінів, якими ренесансні колекціонери називали приміщення, де вони експонували свої зібрання, найбільш

поширеними були «галерея» та «кабінет».

Галерея являла собою залу подовженої форми, одну з довгих стін якої становили великі вікна. Простір і велика кількість світла робили її найбільш придатною архітектурною спорудою для експонування творів живопису та скульптури.

Кабінет був приміщенням значно меншого розміру, як правило квадратної форми. Зазвичай у ньому зберігалися рідкісні предмети, природничі зразки та твори мистецтва невеликого розміру. Спочатку кабінетом називали скрині або шафи з великою кількістю маленьких шухлядок, в яких тримали документи, прикраси, дорогоцінності. Така конструкція була придатна для зберігання дрібних предметів – монет, гем, камей, природничо-наукових зразків, чим і скористались колекціонери. У подальшому і сама кімната з такими меблями та її вміст отримала узагальнюючу назву «кабінет» [7].

У німецькій мові в якості синоніму до слова «кабінет» використовували слово «камера». Самостійно обидва терміни практично не використовували, вони входили до складу складних слів, перша частина яка говорила про характер зібрання: *мюнц-кабінет* – кабінет монет і медалей, *шатцкамера* – скарбниця з виробами з дорогоцінних каменів і металів, *вундеркамера* – кабінет природничих рідкісних предметів, *кунсткамера* – кабінет мистецтва з незвичайними витворами «людських рук» і дивовижних натуралій. Межі між вмістом таких кабінетів носили умовний характер. Наприклад, майстерно оброблену мушлю наутилуса можна було знайти як у вундеркамері, так і у кунсткамері. Її ж, оздоблену дорогоцінним камінням, одні колекціонери утримували у кунсткамері, інші – у шатцкамері. Найбільш поширеними в Європі епохи Відродження були «студіоло» та «кунсткамери» [6].

У XV ст. в Італії для позначення невеликого приміщення для роботи правителя або іншої впливової особи, де, окрім іншого, були розміщені і мистецькі витвори, використовували поняття «студіоло», що італійською означало «місце для роздумів або досліджень». Спочатку студіоло використовувались в якості кабінету для роботи або бібліотеки, пізніше стали виконувати функції невеликого приватного музею. Дивовижні природничі предмети зберігались у шафах студіоло та були представлені відкрито на відміну від мистецьких творів.

У країнах Центральної та Північної Європи, як було зазначено вище, приміщення для збереження та показу колекцій називали «кунст-

камера». Термін був вперше використаний у джерелі 1550 року в описі колекції Фердинанда I Габсбурга у Відні [12]. Окрім мистецьких творів, до колекції входили предмети природничого походження. Другою за часом появи стає Дрезденська кунсткамера, що була створена у 1560 році у резиденції курфюрста Саксонії Августа I. Трохи пізніше у хроніці графів фон Циммерів (1564-1566 рр.) з'являється більш обмежений термін – «вундеркамера» (*Wunderkammer*), або колекція раритетів. У вундеркамері зберігались такі натуралії, як корали, дивовижні рослини (наприклад, мандрагора, якій приписувалися магічні властивості), яйця страуса, але найбільше у ній було аномальних предметів або тварин-потвор. До 1565 року відносяться спогади про існування кунсткамери у Мюнхені, заснованої Альбрехтом V Вігтельсбахом [11]. Поява наступних прославлених європейських кунсткамер пов'язана з австрійською гілкою Габсбургів. Одна з них була створена у 1570 році у замку Амбрас під Інсбруком правителем Тіроля ерцгерцогом Фердинандом II. До складу її колекції, окрім іншого, увійшли корали, мушлі, зуби акул, екзотичні горіхи, зразки рідкісної деревини. Інша, найбільш відома колекція, була розміщена до 1612 року у празькій резиденції імператора Рудольфа II – замку Градчани [13].

У цілому ренесансним колекціям був притаманний універсальний характер. Окрім натуралій, у кунст- і вундеркамерах зберігали також і мистецькі твори – картини, скульптури, ювелірні вироби, художній текстиль, монети, медалі, гравюри, акварелі, книги, документи й ін. Окремо зберігалися художні витвори з матеріалів натурального походження – зі слонової кістки, яець, бурштину, рогів, луски, мінералів і дорогоцінних каменів. Особливу частину колекцій утворювали наукові інструменти, годинники, глобуси, астролябії, чудернацькі замки, компаси й ін.

У 1565 р. у своєму дослідженні лікар-колекціонер Самуель фон Квіхельберг визначив кунсткамеру як «кімнату з предметами, що створені людиною», а вундеркамеру як «дивного вигляду речі, що знаходяться під руками» [14]. Ерцгерцог Фердинанд II Габсбург у своєму заповіті об'єднав ці поняття [6]. Самуель фон Квіхельберг вважав, що кунст- та вундеркамера – це всеосяжний музей, де світ та все, що у ньому народжується – від необроблених природничих предметів до високохудожніх мистецьких творів має рівну цінність і розглядається як єдине ціле [14].

У кунсткамерах вперше були розділені пре-

дмети колекціонування на певні групи тематичних зібрань [14]. Група натуралій – предметів природничого походження – складалася з мінералів (а також руд, дорогоцінних і напівдорогоцінних каменів), скам'янілостей, плодів, горіхів, засушених гербарних зразків, предметів тваринного походження – зоологічних зразків: чучела, роги, зуби, мушлі молюсків, яйця, шкіра та луска. Натуралії залишалися у колекціях з різних мотивів – якщо вони являли цікавість з точки зору їхнього походження, наприклад, природничі предмети з віддалених від Європи країн, або тварини-потвори, або у разі, якщо таким предметам надавали спеціального значення (наприклад, скам'янілі рештки з шлунку персидського козла використовувались як ліки від меланхолії). Також у таких збірках можна було знайти звичайних представників фауни і флори, мінерали.

Власники вундеркамер збирали колекції, купуючи артефакти або випадково, або систематично, для цього використовували родинні зв'язки. Предмети збиралися не тільки з огляду на їхню художню, історичну або матеріальну цінність, а й за давністю походження, незвичайністю (дивовижністю). Такі критерії підбору матеріалів викликали негативне ставлення до кунст- та вундеркамер як до «кабінетів курйозів» у порівнянні з музеями, створеними на наукових принципах, які пізніше отримали остаточне визнання.

Але не тільки рідкісне та дивовижне приваблювало увагу людини у ту епоху. Дослідне природознавство, що тільки-но зароджувалося, ставило задачу вивчення світу у всьому його різноманітті, а це вимагало збирання серій зразків флори та фауни звичайних, добре знаних видів. Почали з'являтися природничі колекції систематичного характеру, які слугували дослідницькою базою для перших природодослідників.

Всесвітньо відомий натуркабінет директора Болонського ботанічного саду, професора Болонського університету Уліссе Альдрованді, який містив гербарій з 7 тисяч рослин, 11 тисяч зразків тварин, колекції мінералів і фруктів, а також аркуші з кольоровим зображенням природничих предметів, за малювання яких Альдрованді сплатив величезні кошти. Його природнича колекція частково збереглася і до нині та була репрезентована на урочистостях з нагоди 400-річчя з дня смерті науковця у 2005 році у Болоньї.

Серед найбільш відомих перших *museolo naturale* необхідно відзначити збирання папського лікаря й одночасно куратора ботанічного

саду Мікеле Меркато (1541-1593), колекцію аптекаря з Верони Франческо Кальчоларі (1521-1600), гербарій італійського медика Андреа Чезальпіно (1519-1603), датського лікаря Олафа (Оле) Ворма.

Один з найбільш відомих і славетних перших природничих кабінетів належав швейцарському природодосліднику Конраду фон Геснеру – «батьку зоології», автору першої зоологічної енциклопедії «Історія тварин» у 22 томах (1551-1587 pp.). Цей твір, що зіграв вирішальну роль у систематизації зоологічних знань, був написаний, зокрема, завдяки опрацюванню зібраних автором природничих колекцій, яка включала, окрім тварин, рослини та мінерали. Деякі експонати з колекції Геснера до сьогодні зберігаються у Музеї природничої історії м. Базеля.

Потужний розвиток науки у XVI ст. вимагав організації спеціальних інститутів. На потребу природодослідників з'явилися *природничі кабінети*. Природничий кабінет, заснований неаполітанським аптекарем Ферранто Імперато у 1580 році з його каталогом «*Ritratto del museo de Ferrante Imperato*» вважається прообразом природничого музею [7].

Кабінети та ботанічні сади піднімали авторитет власника у співтоваристві. Фахівці у галузі природознавства складали для своїх наукових досліджень якомога більш повні, енциклопедичні зібрання натуралій. Колекції мінералів, мушлів, закам'янілостей, анатомічних препаратів, зразків рослин і тварин стають для вчених-натуралістів – гірничих інженерів, металургів, лікарів, провізорів – джерелом наукових досліджень. До кінця XVI ст. з'явилися й перші каталоги природничих кабінетів, які, поряд з бібліотеками, обсерваторіями, майстернями та дискусійними клубами, посіли чільне місце в організації та координації дослідницької роботи. Колекції наукового характеру склалися не тільки приватними особами, а й науковими товариствами (наприклад, *Piacevole Brigada* у Флоренції) й університетами (наприклад, у Болоньї та Падуї) [15].

Збирання природничих предметів у період Відродження отримало нове, у порівнянні з Середньовіччям, значення. Розвиток наукових знань розмістив у центр інтересів вчених предмети природничого походження як об'єкти дослідження. Таким чином зразки натуралій втратили своє утилітарне значення та набули характер об'єктів для вивчення, що є притаманним музейним предметам.

Відтворюючи античні цінності та традиції, Ренесанс не лише повернув до культурного

обігу людства забуте у середньовіччя слово «музей», але й надав йому інший сенс. Спочатку це поняття було синонімом слова «колекція», а найперший зафіксований письмово факт використання слова «музей» саме у такому сенсі, відноситься до 1492 р., коли в описі власності флорентійського банкіра та мецената Лоренцо Медичі його колекція була названа «музеєм» [14]. Музеями часто називали свої кабінети італійські дослідники природи, завдяки чому за поняттям «музей» вже в епоху Відродження закріпилося значення приміщення, в якому на основі дослідження колекції зразків натуралій відбувалися вивчення й інтерпретація навколишнього світу.

Природничі кабінети самі по собі не здійснили кардинального перевороту у науці, але вони внесли вагомий вклад у зміну світосприйняття людини того часу. Для відвідувачів кабінети стали провідниками до світу природничої історії та натурфілософії. Перетворення передмузейних зібрань в упорядковані колекції та перші музеї було утворенням нової форми організації явищ культури та науки, яка з'явилась в епоху Відродження. Слово «музей» перетворилося на метафору. Це найбільше відповідало прагненням ренесансних колекціонерів підкреслити зв'язок їхньої діяльності з античним світом і класичними традиціями, до чого воліла вся культура епохи Відродження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / Жак Ле Гофф. – Львів: Літопис, 2007. – 340 с.
2. Червоненко О.В. Формування природничих знань та

колекціонування натуралій у середньовічній культурі Європи / О.В. Червоненко. // Збірник наукових праць Центру досліджень з історії науки і техніки ім. Бородіна ДЕТУТ. – 2017. – № 10. – С. 226-234.

3. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – Paris: YMCA Press, 1930. – 311 с.

4. Сотникова С.И. Природа и музей в культуре эпохи. Исторический экскурс / С.И. Сотникова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://moyuniver.net/prigoda-i-muzej-v-kulture-epochi/>

5. Сотникова С.И. Естественноисторическая музеология / С.И. Сотникова. – Томск: Томский университет, 2011. – 50 с.

6. Грицкевич В.П. История музейного дела до конца XVIII ст. / В.П. Грицкевич. – СПб., 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.spbguki.ru/592224/view#page=1>

7. Юренева Т.Ю. Западноевропейские естественнонаучные кабинеты XVI-XVII веков / Т.Ю. Юренева [Электронный ресурс] // Вопросы истории естествознания и техники. – 2002. – № 4. – Режим доступа: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/VIET/CABINET.HTM>

8. Bazin G. The museum age / G. Bazin. – Brussels, 1967.

9. Куклинова И.А. Кабинеты во Франции XVI-XII вв. / И.А. Куклинова // Музей в современной культуре. Сб. науч. тр. – 1997. – С. 313-314.

10. Шмит О.И. Исторические, Этнографические, художественные музеи: Очерк истории и теории музейного дела / О.И. Шмит. – Харьков, 1919. – С. 18-21. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.nplu.org/view.html?id=726>

11. Кепін Д.В. Історія формування музеєзнавства як наукової дисципліни у Європі / Д.В. Кепін // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 2003. – № 5. – С. 135-147.

12. Климишин О.С. История становления природничих музеев / О.С. Климишин, І.В. Шидловський // Наукові записки державного природознавчого музею. – Львів, 2014. – № 30. – С. 23-30.

13. Fucikova E. The collection of Rudolf II at Prague: cabinet of curiosity or scientific museum? / E. Fucikova // The origin of museum. The cabinet of curiosities in the XVI-XVII c. Europe. – Oxford, 1985. – 49 p.

14. Ананьев В.Г. История зарубежной музеологии / В.Г. Ананьев. – СПб.: СПб. госуниверситет, 2014. – 136 с.

15. Гайденко П.П. К предистории становления европейской науки [XIV-XVI века] / П.П. Гайденко // Философия, наука, цивилизация / П.П. Гайденко. – М., 1999. – С. 6-30.

Червоненко Оксана *Європейські ренесансні колекції натуралій як історична передумова виникнення природничих музеїв*

У статті на основі історичного дискурсу проведений аналіз факторів, що сприяли виникненню колекцій натуралій та їхнього поступового перетворення у природничі музеї. Виокремлені основні типи спеціалізації ренесансних експозицій і наведені приклади різниці між ними у різних регіонах Європи. Проаналізовані чинники впливу на розвиток природничих колекцій і значення останніх для розвитку природознавства та зміни світосприйняття в цілому людини епохи Відродження.

Ключові слова: природничі музеї, Європа, епоха Відродження, колекції натуралій

Червоненко Оксана *Європейские ренессансные коллекции натуралий как историческая предпосылка возникновения естественно-научных музеев*

В статье на основе исторического дискурса проведен анализ факторов, способствующих возникновению коллекций натуралий и их постепенной трансформации в естественно-научные музеи. Рассмотрены основные типы ренессансных экспозиций и приведены примеры различий между ними в различных регионах Европы. Проанализированы социально-экономические факторы влияния на развитие естественно-научных коллекций и значение последних для развития естествознания и изменения мировосприятия в целом человека эпохи Возрождения.

Ключевые слова: естественно-научные музеи, Европа, эпоха Возрождения, коллекции натуралий

Chervonenko Oksana *European Renaissance collections of naturalia as a historical precondition of emergence of natural history museums*

In the article, based on historical discourse, an analysis of the factors contributing to the emergence of natural collections and their gradual transformation into natural science museums was carried out. The qualitative difference between medieval and Renaissance collecting is shown. The factors that served as an impetus to the development of naturalia and the emergence of the museum as a socio-cultural institution during the Renaissance were investigated. The history of the formation of natural history collections in various regions of Europe is briefly presented. The first European natural-scientific collections are described. The main types of premises for Renaissance expositions are considered. The main forms and names of Renaissance collec-

tions are described, examples of the use of terms and the differences between them are described: *studiolo*, *kunst-* and *wunder-*cameras, natural history cabinet. It is noted that it was the *kunstkamera* who first began to divide the collectibles into groups of thematic assemblies. The appearance of specialized collections of naturalias and their significance as a research base for scientists are described. A great influence of natural science collections on the development of natural sciences (zoology, botany, mineralogy, etc.) is shown. The transformation of pre-museum collections into ordered collections and early museums is presented as a new form of organization of the phenomena of culture and science that appeared during the Renaissance. The connection between the development of specialized natural history cabinets in Western Europe in the fifteenth and sixteenth centuries is shown with the development of natural science and a change in the world view of a Renaissance man.

Keywords: natural history museums, Europe, Renaissance, natural collections

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 28.07.2017 р.